

יְהוּדֵי חֵיפָר וְגוֹרְלָם

מאת י. בן-צבי

א

הקשרים בין עם ישראל ובין חצי-האי ערב קדומים הם. תחלתם בתקופת פְּבוּשָׁה של ארץ-ישראל על-ידי שבטי-ישראל אשר יצאו ממצרים: הקשרים שבין משה רבנו ובין יתרו כהן מדין, אשר בצפון חצי-האי; יחסי המשפחה ביניהם, וכן השפעתו המיוחדת של יתרו על המחוקק בנוגע לסדרי בתי-הדין וכו'. כל אלה ידועים מן התורה.

אחד מראשוני החוקרים שבדור המשכילים, ש"ר, בקש והשתדל למצוא את הקשר בין „חבר“ הקיני, הותן משה, ובין ח'יבר, וכן בין „ח'יבר“ ובין כת ה„רכבים“, והוא מפרש את הכנוי „עיר התמרים“, — מושב הקינים, — שהוא מכוון לא ליריחו, כבשאר מקומות שבמקרא, אלא לח'יבר, עיר התמרים. אולם ההשקפה המדעית המקובלת בזמננו היא, שעיר התמרים בשופטים א' ט"ז, אינה אלא תמר (שבנגב הקיני). הנזכרת פעמים אחדות במקרא (יחזקאל מ"ג י"ט, וכו') כעיר בגבולה הדרומי של א"י. מקובלת הסברה, שעיר-תמרים זו מזדהית גם עם חצ'צון תמר שבבראשית י"ד, אף-על-פי שבספר דב"ב אנו מוצאים זהו אחר של חצ'צון תמר — עם עין גדי (כ', ב').

את תמר בדרום א"י אנו מכירים יפה עוד ממפת מודבא, מאיסביוס (אונומסטיקון 8.8), מתלמי (V, 15) וממקורות אחרים. ויש להסכים לדעתו של א. אל ט"י, המזהה אותה עם קצר-אל-ג'יהיניה, סמוך למסלה הראשית המוליכה מחברון לסלע ולאילת דרך הערבה, ומדרום-מערב לים המלח. זה גם מתאים לתיאור שבשופטים: „כנגב ערד“ (א', ט"ז).

גם בתקופת הבית הראשון נתקיימו הקשרים בין ארץ-ישראל ובין ערב. וביחוד היו קשרים בין שבטים ידועים שגבלו עם המדבר, כגון: הראובני והגדי וחצי שבט המנשה, שהתפשטו עד נהר פרת ועשו מלחמה עם ההגריאים¹ ושבו מהם חמשים אלף גמלים², וכן שבט שמעון, אשר כבש את הר שעיר עד צפון ערב³.

1 שופטים א', ט"ז, וכן שופטים ד', י"ד, וה' כ"ד.

2 במאמרו: „על יהודים חפשיים“ וכו' ב„כנור העמים“ לשנת תפס"ד.

3 Araba II, 33 ff; וכן: A b e l, Geographie II, p. 475.

4 דהיא ה' ט', שם, ה' כ"א.

6 שם, ד' ל"ח-מ"ג, ועיין מאמרי „רקס ותושביה“, התישבות בני שמעון בהר שעיר, „העולם“, 1939.

הקשרים בין היהודים ובין בני המדבר נשמרו וגם נתגברו בימי הבית השני. אלה היו קשרי-מסחר וקשרי-מלחמה. אולם הישוב היהודי המגובש שבצפון-ערב נוסד רק אחרי חורבן הבית השני. מעט מעט נוצרו ישובים יהודים, או קולוניות יהודיות, בצפון ערב ובדרומה. את זמן הוסדם המדויק אין לקבוע, אולם עובדה היא שתימא היתה ידועה עוד בימי הנביאים, שקראוה בשמה, ויש לשער שבה נוצר הישוב היהודי הקבוע הראשון בחצי-האי. משם נתפשט הישוב בדרך, בואדי-אל-קורא, בח'יבר, בירת (מדינה) ובנותיה.

השפעתם של היהודים על שכניהם הערבים, בני יקטן ובני עדנן, היתה רבה מאז ומעולם, וכבר בימים הקדומים מצאנו בקרב הערבים מקרי התגיירות, לגמרי או לחציין.

הישוב הראשון שבערב נתחזק על-ידי הגירה נוספת בזמן רדיפות אנטיכוס ומיד לאחר מלחמות המרד ברומאים. כאן התישבו יהודים גם כשבטים נודדים, החיים על המרעה, גם כיוגבים וככורמים, גם כעירוניים, אנשי מלאכה ומסחר, וביחוד בירת החקלאות הקבועה לא היתה ידועה בצפון-ערב והיהודים הביאו אתם בנידון זה נסיון רב. הם יבשו את בצות ואדי אל-קורא וח'יבר, נטעו בהם עצים והפכו אדמת שממה לארץ נושבת, ומהם למדו גם תושבי-ערב, וכן עשו.

המסחר בערב קדם לבואם של היהודים; אולם לאחר התישבות היהודים בצפון-ערב הקימו שם מרכזי-מסחר חשובים, אשר לא היו לפניהם במדינה ובואדי אל-קורא. בין השבטים העברים הראשונים בערב ידועים: בני כרמה, בני תעלבה, בני מחמר, בני זעורה, בני זיד, בני נצ'יר, בני קוריט'ה, בני בהדל, בני עוף, בני קציץ, ומלבד זה בני קינוקע, וביחורב עצמה היה יותר מעשרים „עדות“ (כפרים), והמון מבצרים שהיו לתפארת לתושביה.

ארץ ח'יבר היתה רחבת-ידיים ובה ערים ומבצרים ואדמה פוריה, המספיקה פירות ותבואה לכל אוכלוסי צפון-ערב, ליהודים ולערבים, ונחלקה לשלשה מחוזות: נטאה, שק וכותיבה. ח'יבר היתה איזור יהודי טהור, ורק אחרי הכבוש התחילו ערבים להתישב בו. אלסמהודי סובר, שהוראתו של ח'יבר בעברית — מבצר. אולם שורש כזה לא ידוע לנו, ואולי הכונה היא לחבר = אגוד, כגון חבר-ערים (כעין ערי היונים — הדקפוליס — בא"י). ואכן ח'יבר היתה מלאה כפרים המוגנים על-ידי מבצרים יהודים חזקים.

ואדי אל-קורא — בין מדינה ובין תימא — הוא המחוז הפורה ביותר בצפון חג'אז. סמוך לנחל קורא — הישוב היהודי פדך, וסמוך לו נשמרו עתיקות יהודיות

1 היהודים בערב, ע' 15, ועיין ישעיה כ"א, י"ד, וירמיה כ"ה, כ"ג. השם תימא נזכר גם פעמים אחדות בתלמוד, וכן הוא רמזו ושלוש בשמו של ר' יהודה בן תימא (אבות, פרק ה'; וכן בפסחים קי"ב, וכי"ב), ויתכן, שהיה לפי מוצאו מתימא של ערב.

2 בני תעלבה ובני זעורה — מן המתיידיים. על בני מחמר — עיין „מתימר מלך יוטא“ („שאר ישוב“, ב').

3 בני נצ'יר, בני קוריט'ה, בני בהדל — שלשתם מתייחסים על הכהנים משבט לוי, מירע אהרן.

4 אלא ע'אני, חלק י"ט, דף 85 (ע"פ בן-זאב).

5 מבצרי נטאה הם: נעים, סאב-מועזאז וקלעת אלצביר; מבצרי שק: סומראן או אַבּי, ואל-ניסאר; מבצרי כותיבה: אלקמוץ וטיח וסוואלם. מספר היהודים נושאי-נשק בחבל ח'יבר הגיע, לפי המקורות הערביים, לעשרת אלפים איש. 6 אח'באר אלופא, 274 (ע"פ בן-זאב).

עד היום הזה. על יד תימא נמצא מבצרו של המשורר היהודי, הגבור הידוע, שמואל בן עדיה, ושם המבצר „אלאבלק אלפרד“, ובסביבות תימא ישב השבט היהודי שרמאתי. על השבטים ממוצא ישראלי נלוו כמה תושבים מעם־הארץ, משבטי־ערב, שישבו בקרבם ובהשפעתם התיחדו וקבלו את דת ישראל, כמו, למשל, תעלבה וזעורה הנ"ל וכו' — או התיחדו למחצה, על־ידי הנזרות מאלילות וקבלת האמונה באל אחד, מקצתם מלו את ערלתם, כגון ה„חניפיה“. על־ידי כך גדל כחם ומשקלם של היהודים בארץ ערב.

אין אני מתכוון כאן לנגוע בממלכה היהודית שבדרום־ערב, בממלכת חָמִיר, שבראשה עמדו מלכים יהודים, ושהיהודים והמתיהדים הָווּ את רוב תושביה במשך מאות שנים, כי הנושא שלנו מכוון לחיבר ולצפון־ערב בלבד. כאן רצוי רק לציין, שאלמלא חורבן הממלכה היהודית בדרום־ערב בחלק הראשון של המאה הששית, שערער עד היסוד את עמדת היהודים בחצי־האי כולו, לא היה אפשרי חורבנה של היהדות בצפון־ערב בתחלת המאה השביעית.

בימי מלכות חָמִיר היהודית היתה ידם של היהודים תקיפה בכל ערב: עם חורבן חָמִיר בשעתה נגדעה קרן היהודים בערב. יהודי מדינה וסביבותיה, וכן יהודי ואדי אל־קורא וח'יבר, נשארו מבודדים. על־ידי כך הוכן הקרקע למפלחם ולחורבנם של שבטי־ישראל בחג'אז.

ב

בדבריימינו הארוכים והעשירים במאורעות גבורה טרגיים אפשר למצוא כמה מומנטים דומים, שיש בהם כעין חזרה על הראשונים. הריסת המרכז המדיני של יהודי־ערב בחג'אז, שארעה כתק"ס שנה אחרי חורבן הבית השני, מזכירה לנו את חורבנה של ממלכת יהודה בידי הכשדים לראשונה ובידי הרומאים לאחרונה. מלחמת הגבורה של יהודי ח'יבר, שהגנו בה־חֶף־נפש על מבצריהם ועל חירותם, יש בה משום חזרה, בתבנית קטנה, על כמה מאורעות שארעו במלחמת־החירות האחרונה נגד הרומאים. מעשי אכזריותיו של מחמד, נביא הישמעאלים, בעם חרמו המנוצח, השוד והטבח בשבויים, ההתעללות בנשיהם ובילדיהם, חורבן ארצם ומטעיהם — כל זה מזכיר את מעשי נקמתו של נבוכדנאצר בשעתו. חורבנם של שני שבטים יהודים וגרושם מארצם — שבט בני נצ'יר ובני קינוקע — היו מבשרי החורבן הקרוב, והבגידה שהכשירה את הטבח הכללי בשבט יהודי שלם, שישב במדינה ובסביבותיה, בשבט קוריט'ה, שנכנע למחמד, הוא חזיון איום, שלא היה דומה לו בכל ההיסטוריה הקודמת של עם ישראל. מעשי הגבורה וההקרבה, שלוו את הטבח הזה, מזכירים את חורבן מצד'ה.

בספר „היהודים בערב“, שנתחבר בידי ד"ר ישראל בן־זאב, חבור מיוחד במינו, הבנוי על ידיעת המקורות והקירתם המדעית, מסכם המחבר את פרק מלחמות יהודי

1 אלאצ'אני, חלק י"ב, דף 124 (על־פי בן־זאב).

2 ועיין על ענין שמות יהודי חמיר מהמאה השלישית או הרביעית, שהובאו לקבורה לארץ־ישראל, בנ"ח

על החפירות בבית שערים ב„ידיעות“, שנה ה', ע' 84.

3 חיבר נחרבה בשנה הששית להגירה, היא 628 לספ'ה.

4 על נושא זה שר' ש. שרני תובסקי את שירו: „האחרון לבני קוריט'ה“, כל שיריו, ירושלים תרצ"ו.

ח'יבר במלים הללו: „תוצאות המלחמה היו איומות: היהודים בח'יבר, אשר חיו מאות שנים על החירות, השלום, העבודה והמסחר, באו תחת עול עבדות ושפלות. אומה שחיה היו על טהרת המשפחה, נתפשו נשיה ובנותיה על-ידי הכובשים ונתחלקו ביניהם, כאשר יחלקו את הצאן והבקר... אומה שלמה נעשתה הפקר“¹.

ד"ר בן-זאב מביא בספרו מסורת אחת בשם ההיסטוריון אל-ואקדי, שחי במאה התשיעית (מת בשנת 823), המתארת את מצב היהודים בח'יבר לאחר שיצאה גייסות המוסלמים, והמספרת בשם נשוא-פנים אחד מתושבי מדינה, שיצא לסייר את מחוזות ח'יבר אחרי חום המלחמה. הוא ספר: „לפני האסלאם, כשרעב בא לארץ, היו שיירות של אנשים יוצאים לח'יבר, פדך ותימא². ליהודים היו תמיד פירות, להם היו עינות המים. אחרי כבוש ח'יבר הוגד, כי היהודים חורשים רעה על המוסלמים. אולם הרעב הציק לנו, יצאתי עם קבוצת אנשים, מצאתי שינוי בכל: לא ראינו עוד את בעלי ח'יבר העשירים. מצאנו אכרים עניים, חסרי-כל. יום אחד עשינו במחוז שק, אחרי-כן עברנו לנטאה³, לסוף עברנו גם לכותיבה⁴. במחוז זה שאפנו רוח לרוחה“⁵.

עם תום המלחמה נשארו, אפוא, מהיהודים שרידים דלים באזור ח'יבר, שהיו משועבדים לערבים. חייהם היו תלויים להם מנגד ורכושם היה הפקר בידי השבטים הנודדים. אולם היהודים היו חקלאים מצויינים, ואי-אפשר היה למחמד להחליפם באכרים אחרים. ולא נמצאו כאלה בקרב הערבים בחג'אז. אבל לא עברו ימים מועטים וגם על השארית הדלה הזאת עברה הכוס: עם כבוש עבר-הירדן וסוריה גדלה האוכלוסיה המוסלמית, ובין המוסלמים החדשים נמצאו גם חקלאים במדה מספיקה. אז החליט החליף עומר (בשנת ה"ג להגירה — 635), אשר מלך אחרי אבו-בכר, להגלות את שארית יהודי ח'יבר, וכן את יהודי פדך, מחצי-האי, בהשענו על דברי מחמד: „לא תמצאנה שתי דתות שכס אחד בתוך חצי-האי ערב“, ולכן: „כל מי שנמצאה עמו מגלה מאת שליח האלהים יביאנה אלי, למען אאשר את אשר בה. ואשר אין עמו מגלה מאת שליח האלהים יתכונן לגלות מן הארץ“. עומר גלה אפוא את היהודים שלא היו עמהם מגלות מאת „שליח האלהים“. מתוך כך מתברר, שגם עומר לא הגלה את יהודי ח'יבר ופדך גלות שלמה⁶. אשר ליהודי ואדי-אלקורא ותימא — אלה נשארו במקומותיהם, כנראה, בגלל זה שהיו בידם מגלות חסות ואמנה מאת מחמד. כן היו מגלות-חסות לחלק מאנשי ח'יבר, כגון למשפחת בני חנינה (או: בני חביבה) המסועפת, וחלק מהם נשארו בח'יבר ובואדי-קורא גם לאחר ימי עומר, וקרוב לודאי, שאחר מותו של עומר שבו גם מגולי ח'יבר, אשר היו בידם מגלות, וחדשו את הישוב שם, והמשיכוהו עד תקופה מאוחרת. כפי שיתברר

1 „היהודים בערב“, הוצאת „מצפה“, תל-אביב תרצ"א, ע' 181.

2 כל אלה ערים ומחוזות, בהם ישבו אוכלוסי ישראל בערב. תימא נזכרה, כאמור לעיל, עוד בתנ"ך.

3 בין גבורי נטאה נודעו לתהלה ביחוד אלחרת אבו-זינב ומרחב, אשר נפלו במלחמת חרבים בידם. שלשת המחוזות של ח'יבר היהודית היו, כאמור: נטאה, שק וכוחיבה. מבצרה של שק נודע בשם נזאר, בעברית כנראה — נור, ובראשו עמד בגבורה כנאנה בן אבו רביע, בעלה של צפיה הידועה, שנישאה אחר-כך למחמד.

4 המחוז היחידי אשר נכנע מעצמו למהמר, ולא התריבו. 5 היהודים בערב, ע' 181.

6 אבן חשאם, חלק ג', דף 197; ואקדי, דף 295 (עלפי י. בן-זאב).

7 ועיין גם מסקנותיו של י. ברסלבסקי ב„הישוב היהודי בכיבר“ (ציון, סדר, ח"ד, א', ת"ב).

להלן. אצל Caetani מסופר, שואדי-אלקורא היתה מיושבת ביהודים עוד בימי עבד-אל-מלך (705—685)¹, ולהלן יבורר, שהישוב נמשך גם אחר זה, במאה העשירית, האחת-עשרה והשתיים-עשרה.

ג

לפי הידיעות השונות, שחלק מהן אספתי במאמרי „צאצאי יהודי חיבר“², ברור, שחלק מיהודי חיבר התישב בתימא, חלק בארץ-ישראל, היינו: ביריחו, יחד עם יהודים משבטים אחרים, כגון מבני פדך, ומשפחות אחרות מבני נצ'יר; וכן — בעבר-הירדן, כגון בני קינוקע, שהגרו לאדרעי. הישוב היהודי ביריחו, שאותו יסדו או שאליו נצטרפו בני חיבר, נזכר אצל ואק'ידי ואצל בוח'אריי³, וכן אצל מוג'יר אלדין⁴. המזכיר, שישוב זה נתקיים שם באמצע המאה השביעית. ממקורות אחרים ידוע לנו דבר קיומו של ישוב יהודי ביריחו עוד במאה התשיעית⁵. אחד השבטים הבדוים, המתגורר עד היום בסביבות יריחו — שבט האנציראת — מתאים, כנראה, לבני נצ'יר, השבט העברי שגלה הנה מחג'אז עם אנשי פדך וח'יבר. הד"ר נ. שלם העירני, כי שבט זה נקרא גם בשם „אבו נצ'יר“, והוא נחשב, כאמור, עד היום לשבט קדוש בקרב הערבים, כעין לויים: מבני שאר השבטים הנודדים באים לשמוע בעצתם של בני השבט הזה, לקבל מהם רפואות וכדומה.

ברסלבסקי מעורר תשומת-לב לשם „תל-חיבר“, מזרחה לחרבות שומרון, ומביע השערה בקשר עם האחוזתם של שבטי-ישראל, שגלו מערב במאה השביעית, שהאגדה הקשורה בתל-חיבר על הממלכה היהודית רומזת לנשיאתם הבלתי-תלווים של יהודי חג'אז, שהתישבו כאן. ואני כבר קבעתי, שגם המסורת של אנשי יוטא, המתחיסים ליהודי חיבר, יש לה אחיזה במציאות, ושחלק משבטי-היהודים חדר עד הרי-חברון והתאחו בכפר זה (ביוטא)⁶.

קודם שנחזור אל גורלם של יהודי חיבר בארצם — מלים אחדות על שאר שבטי-ישראל שגלו לארץ. הזכרנו דרך אגב, שבני קינוקע גלו לאדרעי. אדרעי נמצאת למערבה של סלכה, והיא מלאה מערות נפלאות, שנשארן מהישוב היהודי הקדום. קרוב לודאי, שהישוב היהודי נשאר בה עוד בזמן בוא יהודי קינוקע לשם. ואם כי יש להניח, שיהודי-ערב נמשכו לאדרעי בגלל שדות-המרעה המרווחים בסביבתה, ובהם המשיכו לרעות את עדריהם ולחיות את חי-ערב בעבר-הירדן, צריך לחשוב, שבמשך הזמן התערבו עם היהודים, תושבי עבר-הירדן מאז ומקדם, ויתמוגו אתם, ויחזקו את הישוב היהודי בעבר-הירדן. אחרת קשה להסביר, כיצד המשיך הישוב היהודי הבודד את קיומו במשך מאות שנים בעיירות המבודדות של בשן, רחוק ממרכזי-הארץ, וכמובן עוד יותר רחוק ממרכזי-היהדות בחוף-לארץ. אנו מוצאים את זכרה של אדרעי יחד עם סלכה, שבהן היו שתי קהלות יהודיות שנתקיימו עוד זמן רב אחרי זה — כפי שמובא ב„כפתור ופרח“, הפוסק,

1 Caetani, Annali dell' Islam II, 50, note 7 (על-פי מאמרו של ישראל פרידלנדר: „יהודי ערב

והגאונות“ (JQR, N. S. I, p. 250).

2 שאר ישוב, חלק ב', הוצאת „מצפה“, תל-אביב, תרצ"ו, ע' 66 ואילך.

3 דף 271 (על-פי בן-זובא), 4 בוח'ארי, חלק ב', דף 72, 5 ע' 290 (ע"פ בן-זובא).

6 על יהודי יריחו במאה התשיעית עיין ש. קליין: „ארץ-ישראל“, ע' 34.

7 שאר ישוב, שם.

שדינם לגבי גטין כדין א"י ממש (בחצי הראשון של המאה הי"ד).¹ גלעד (היא עגלון) נזכרה גם אצל בנימין מטודילא בסוף המאה הי"ג ובה כששים משפחה מישראל, ובראשם ר' צדוק ור' יצחק ור' שלמה, והיא רחבת-ידיים ובה נחלי מים וגנות ופרדסים, ומשם חצי-יום לסלכת, היא סלכה. מקום אחר בעגלון, שלא זוהה, הוא חריס, ויש לשער שהוא כעת כפר קטן מערבה לעגלון ובו היה ישוב מישראל עוד בזמן אשכנזי הפרחי, ותושביה חגגו בה שני ימים יו"ט, כדין חו"ל, בשעה שתושבי עגלון שחיו בה בימי ר' אשתורי חגגו רק יום אחד, כדין תושבי ארץ-ישראל.

מענין הדבר, שעוד בסוף המאה הט"ז אנו מוצאים ישוב יהודים סוחרים בעגלון-גלעד, ובאותו זמן היתה עיר קטנה לרגלי קלעת אלרבאת, והיתה מחלוקת בין הרי"ט צהלון ובין ר' גדליה קורדואירו מירושלים על עיר זו, אם היא א"י ואם לא, ודוקא לענין זה, אם לעשות בה שני ימים יו"ט, כמו בחו"ל, או יום א', כמו בארץ. בתשובתו חולק מהרי"ט על מתנגדו ופוסק לשלילה, ונסמך על הרמב"ם.² מכאן ראייה, שהיו חכמים שראו את הישוב כהמשכו של ישוב יהודי עתיק מאד, והגויים הזקנים אמרו, שמקום עגלון הוא — „מקברת אל יהוד“.

בקשר עם הישובים הנזכרים יש להזכיר עוד ישוב יהודי, שהיה קיים בצפון של עבר-הירדן, היינו בחמתן, או חמתא של גדר, היא Amathus, שעיקר הוראתו הוא „מקום מעין חם“,³ ונודע לתהלה בתמריה. בזמן האחרון נמצא זכרו של ישוב יהודי בחמתן או חמתא זו עוד בחצי המאה הי"א.⁴

בסביבות אדרעי נמצאים עד היום דולמנים, הידועים בפי הערבים בשם קברי-היהודים: „קבר אליהוד“,⁵ אדרעי היא מרכז קבוע לסניף מבני ענזה, היינו: מבית-אב וולד עלי, שקרוביהם — וולד סלימאן ואללידה — חונים בקביעות בסביבות ח'יבר, כפי שנראה להלן. יש אפוא לראות קשר בין שבטי-הבדוים הללו שבקרבת קהלות עבה"י הנזכרות ובין שבטי-ישראל, גולי חג'אז בימי קדם.

נחזור אל יהודי-ערב, שנשארו בארצם ולא הלכו בגולה. יש ראיות חותכות, לפחות ביחס ליהודי ואדיאל-קורא, שהם נשארו במקומם במשך כמה מאות שנים גם לאחר ימי החליף עומר, לפחות — עד סוף המאה הי"ב לספירת הנוצרים.⁶ בלאד'ורי מביא ידיעה על היהודים בואדיאל-קורא בימי יזיד הראשון

1 כפתור ופרח, הוצאת לונדן, ע' ק"מ. 2 נזכר בתוספתא שביעית, פ"ז.

3 שו"ת לר' יו"ט צהלון מצפת, ע' רי"ג, בש"ב (1590). ועיין י. ברטלבסקי: הישוב החקלאי היהודי

בא"י, נספחות: לישוב בעגלון, בקובץ לזכרו של הד"ר א. מזיה, ובהערות המערכת, שם, ע' 302.

4 פ"א מה' תרומות. עוד מצאנו את ר' דוד טרדיאול, סוחר בצפת וב ע' ל' ון, שהעיד לפני רבני

צפת; ואולי היא אביו של ר' שמואל טרדיאולה. הנזכר בש"פ"ה (1625) ב„חברות ירושלים“, וזמנו מתאים אפוא לחקופה הנזכרת.

5 קליין, עבה"י היהודי, ע' 18.

6 בקטעי-גניזה ידועים, שנחפרסמו ע"י ש. אסף, נזכר שמו של „בשר בן שלה אל עמת אבי“, והכוונה

לחמתא של גדר. הקטע שיין לאמצע המאה הי"א ונתפרסם ב„תורתם של גאונים וראשונים“, א' ה', תרצ"ג. ועיין י. ברטלבסקי; קטעי גניזה על דלתתה קדש, עמאתה ובאניאס, „ידיעות“, שכט-ניסן, תרצ"ה, ע' 125, וכן

ש. אסף: דלתתה קדש ובאניאס, „ידיעות“, שנה ו', חוברת א', ע' 17.

7 ב„ספר הישוב“, ירושלים תרצ"ט, מובאה כתובת עברית לא-ברורה על מצבת-קבר עם תמונת

מנורה, בסביבות אדרעי. משערים, שכתובת זו והציון כולה, שייכים לתקופת הערבים בארץ.

680—683 לספ"ה¹. בסוף המאה התשיעית, בימי מר צמח גאון, הופיע אלדד הדני בפני הכמי קירואן ובין רוב הזיתיו יש לבחון גרעין אמתי על מציאותם של שבטי-ישראל במדבר ערב (הוא מזכיר שם בפירוש את שבט אפרים והצי שבט מנשה). מקדסי מספר, שבמאה העשירית מהוים היהודים עדיין את הרוב המכריע בוודי-אל-קורא². ואמנם, בסוף מאה זו, או בתחלת המאה הי"א, פונים יהודי ואדי-אל-קורא לרב שריא גאון ולרב האי בנו, אב בית דין, בשאלת ירושת הקרקעות³. הטכסט התלמודי, שעליו נשענה התשובה, נוגע לגידול דקלים, מקצוע שבו עסקו הישובים היהודים בח'יבר במיוחד. כידוע ממכתב אחר מהגניזה, השייך למאה הי"א, נזכרו שני מכתבים אשר נשלחו מצור עבור איש אחד, יצחק שמו, מואדי-אל-קרי, לשאל אותו על אשר עשה עם אנשי ביתו או עם אשתו, ברבת בני עמו, כי עזבה עגונה, אלמנה חיה, זה ארבע שנים וכו'⁴. מכאן — על הקשר שהיה קיים בין יהודי ואדי-אל-קורא ובין עבר-הירדן וארץ-ישראל עוד באותה תקופה שלפני מסעי-הצלב.

מתוך כל החוליות האלה נגלית לנו שרשרת, המעידה על כך, ששרידי יהודי ח'יבר נשארו בחצי-האי ערב, וביחוד בוודי-אל-קורא ובסביבותיה, במשך כל התקופה הארוכה הזאת.

על ישובי היהודים בדרום עבה⁵: באילת וביוטבא, במקנא, בגרבא, באדרוח ובסלע-אדום, וכן בחומימה של חסמה — עיין במאמרי „שרידי הישוב היהודי בחבל אדום“ (כ„ידיעות“, שנה ד', חוב' ד'), ועל מסורת הישוב בחמאם הסמוכה למעון, והתעלה שחפרו היהודים בשעתם, להוביל את מי אדרוח לחמאם — במאמרי „עבר הירדן“ פרק: „במעון וסביבותיה“ („העולם“, חצ"ו, גליון 36) וכן בפרקי כל הסריה „בעבה“ (שם).

ד

הידיעות המעורפלות שהגיעו אלינו משבטי-ישראל הנוודים במדבריות ערב מפי אלדד הדני אינן חשובות ביותר. ידיעות יותר ברורות הביא אתו הנוסע המהולל ר' בנימין מטודילא, ששב מנסיעותיו בסוף המאה הי"ב (בש' 1173). אולם גם דבריו, המצטיינים בדרך כלל בהרצאה בהירה ומסודרת, סובלים בחלק זה, המוקדש ליהודי-ערב, מסירוס וערבוביה, וסותרים זה את זה. מתוך דבריו מתקבל רושם ברור, שהוא לא בקר בעצמו את היהודים בערב, אלא שמע מפי אחרים בארצות הסמוכות, אם בכבל ובמצרים, ואם בארץ-ישראל, וצרף ידיעה לידיעה. ליתר בהירות נמסור כאן את הקטע הנוגע ליהודי ערב בשלמותו⁶.

„ומשם — (מנהרדעא על נהר פרת) — דרך מדבר ארץ שבא, הנקרא אלימן; לצד שנער כנגד הצפון, מהלך עשרים ואחד יום במדבריות, ושם חונים היהודים

1 בלאדורי, דף 35 (מובא ע"פ י. ברטלבסקי).

2 מקדסי, הוצאת גיוריה, 83, עיי"ש.

3 זכרון לראשונים ולאחרונים, הוצאת א. הרכבי, חלק א' מהוב' ד', ע' 94 (אלו השאלות ששאלו בני ואדי-אל-קורא מלפני אדון, שריא ראש הישיבה זצ"ל וא"ב ז"ל, וכן אצל גינצברג (Gaonica III, 54)).

4 מאנן, II—180; I—148.

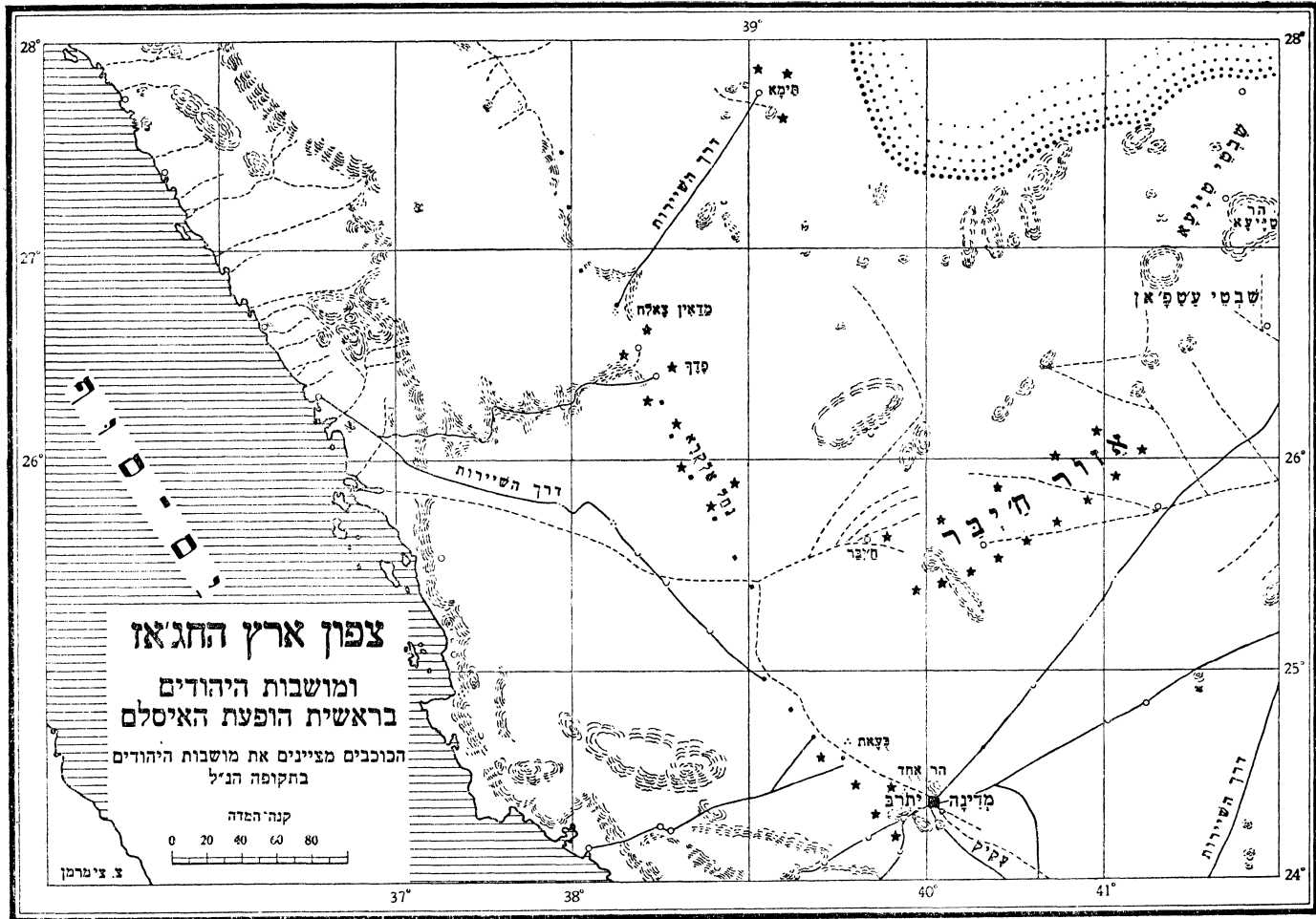
5 לפי הוצאת גרינבוט, פרנקפורט, 1904, ע' 65 ואילך.

בני רכבי אנשיי תימא. ובתימא ראש ממשלה שלהם, ושם ר' חנן הנשיא מושל עליהם, והיא עיר גדולה, ומהלך ארצם ששה עשר יום בין ההרים, הרי צפון, ויש להם ערים גדולות ובצורות, ואין עול גויים עליהם, והולכים לשלול שלל ולבזו בזו לארץ מרחק על בני ערב שכניהם, בעלי ברייתם, והם, בני ערב, החונים באהלים, דרך מדבר ארצם, ואין להם בתים, והולכים לשלול שלל ולבזו בזו בארץ אלימן. וכל שכני היהודים מפחדים מהם. ובהם עובדי אדמה ובעלי מקנה, וארצם רחבת ידי, ונותנים עשור מכל אשר להם לתלמידי חכמים, היושבים תמיד בבית המדרש, ולעניי ישראל ולפרושיהם, אבלי ציון ואבלי ירושלים, אין אוכלים בשר ואין שותים יין, והם לובשים בגדים שחורים, ושם יושבים במערות ובבתים גרועים ומתענים כל ימי חייהם, חוץ משבתות וימים טובים, ומבקשים תמיד רחמים מלפני ה' על גלות ישראל, שירחם עליהם בעבור שמו הגדול, ועל כל היהודים אנשי ארץ תימא ותילימאס, שיש בה כמו מאה אלף יהודים. ושם — שלמון הנשיא ואחיו חנן הנשיא, ובין ב' האחים הארץ. והם מזרע דוד המלך, כי כתב היחס יש להם, ומשגרים שאלות לראש הגולה קרובם שבבגדד. קרועים בגדים ומתענים ארבעים יום לשנה על כל היהודים היושבים בגלות, ויש שם כמו ארבעים מדינות ומאתים כפרים, ומאה כרכים, וראש המדינות (היא עיר) תנאי, ושם בכל המדינות האלו כמו של מאה אלף יהודים — ושם ארמון הנשיא שלמון, ובתימא יושב חנן הנשיא אחיו, והיא עיר יפה, ובה גנות ופרדסים, ותילמאס — כמו כן היא עיר גדולה, ובה כמו מאה אלף יהודים, והיא בצורה מאד, יושבת בין שני הרים גבוהים ושם אנשים חכמים ונבונים, וביניהם עשירים, ומטילמאס לחובר (= היא חיבר — י. ב. צ.) שלשה ימים, ואומרים בני אדם, שהם משבט ראובן וגד וחצי שבט מנשה, ששבם שלמנאצר מלך אשור והולכים שם, ובנו הערים האלה גדולות ובצורות, ונלחמים בכל הממלכות, ואין אדם יכול ליכנס אליהם, כי שמונה עשר יום הולכים במדבריות בלא ישוב ואין ליכנס אליהם. וחובר היא עיר גדולה מאד, ושם כמו חמשים אלף מישראל, ובה תלמידי חכמים, ואנשים גבורים עורכי מלחמה עם בני שנער וארץ צפון וארץ אלימן, הקרובים אליהם, שהיא תחלת ארץ הודו, ומארצם דרך חמשה ועשרים יום לנהר ווירא, אשר בארץ אלימן, ושם כמו שלשת אלפים מישראל.

תיאורו של ר' בנימין מיהודי ערב, המובא בזה, סובל מסירוס דברים, וכן מכפילות הענינים, כך, למשל, הוא מספר תחלה על חנן הנשיא שבתימא, ואחר־כך הוא חוזר ומזכיר אותו ביחד עם שלמון אחיו, שהארץ היא בין שני האחים, ויוצא מזה, ששלמון מושל בתימאס (?), ולהלן הוא מספר על העיר תנאי (= צנעא ?)

1 רכב, ובכתיב בריטיש מוזיאום — „כיבר“, על הקשר בין בני „רכב“ ובין „חבר“ הקינו והיבר“ עמו חוקרינו מכבר. הראשון שיגע וטרח למצוא את הקשר בין בני רכב ובני חבר הקינו, וקשר את בני חבר עם חיבר עיר התמרים היה החוקר ש. י. רסס ורט במאמרו „על דבר יהודים חפשים הנמצאים בארץ ערב ובארץ כוש עד היום, ואשר נמצאו שם כבר לפני ואחרי גלות ישראל עוד כמה מאות שנה“, שנדפס ב„בכורי העתים“ לשׁ תקפ״ד (1823) ע' 51—77. וכן עיין „עשרת השבטים“ לשם מעון מנתם לזאר, דרוהוביטש 1908.

2 אנשי — ובכתיב אחרים — „אנוש“, ויש רואים בשם זה רמז לשבט עניזא, המתחם לבני־ישראל, וראה להלן.



ובה ארמון הנשיא של מונ. וברור, שתנאי ותילימאס שתי ערים שונות ונפרדות הן, ושוב יש ערבוביה במספרים: בארץ תימא ותילימאס — מאה אלף יהודים; ובתילימאס לבדה ג'כ 100 אלף יהודים; ושוב: בכל המדינות הללו 300 אלף יהודים; ובחבור (=חיבר) — 50 אלף נפש מישראל. ברור, שהמספרים העגולים מוגזמים הם ואין לסמוך עליהם. קרוב לודאי, שר' בנימין לא בקר בעצמו את המקומות הללו, ורק מפני השמועה שמע, אולם כל זה אינו מספיק כדי לפסול את עצם העובדה, שבזמנו של ר"ב עדיין היו שרידי שבטיישראל בכמה נקודות, כמו, למשל, בח'יבר (חבור). בתימא, וכמובן — בתימן.

בנימין מטודילא הוא האחרון מהמקורות הקדומים המודיעים לנו על מצבם של יהודי-ערב בתקופת נוסעיה-הצלב. מכאן ואילך חדלו הידיעות הברורות, ובמשך כל ימי הממלוכים אין לנו מקורות נוספים, לא עבריים ולא זולתם, והסופרים הערבים של תקופה זו חוזרים על המקורות הקדומים שלהם, ואינם מחדשים לנו שום ידיעות של ערך. לעומת זאת לא פסקו במשך כל הדורות הללו ידיעות מעורפלות, שלא נפסקו עד זמננו, על קיומם של יהודי ח'יבר, הפושטים בדרך החאג' (עלית הרגל למכה-מדינה). באופן כזה נשארים אנו בחוסר ידיעה מה היה לשרידי יהודי-ערב במשך שלש מאות שנה שלאחר נצחון צלאח-אלדין האיובי על הצלבנים וגירושם מן הארץ ועד ימי התורכים: האם גורשו מערב כליל, או שנשמדו בחרב ונשתקעו בין השבטים הנודדים, ולא נודע כי באו אל קרבם — או שנשארו ביהדותם ושמרו על מסורת גזעם במשך כל ימי-הבינים עד כבוש התורכים?

ההנחה הראשונה אין לה על מה שתסמוך. אין שום יסוד להשערה, שהיה גירוש נוסף אחרי ימי החליף עומר. אילו היה גירוש כזה, או נדידה גדולה, היינו בלי ספק מוצאים את עקבותיה בדברי הסופרים הערבים או במסורת העממית שלהם. חוץ מזה, היינו ודאי מוצאים הד לה בארץ-ישראל עצמה, או במצרים, או בסוריה ובארם-נהרים, הסמוכות למדבר ערב, כמו שאנו מוצאים עקבות הגירוש שלאחר נפילת ח'יבר. למעשה אין לזה שום סימן. המאה ה"ג עשירה ברשימות-מסע של חיירים, המוסרים לנו פרטים מעלית יהודי צרפת ואנגליה, וכן רשמים מיהודים שבאו מצפון-אפריקה, ואין בהם רמז ליהודי-ערב, המתגוררים בארץ; וכן אין רמז לכך בספרו הקלאסי של ר' אשתורי הפרחי במאה ה"ד. אין אפוא יסוד לדבר על גלות נוספת או הגירה נוספת של יהודי-ערב. מאותם הנמוקים אין לדבר על השמדת יהודי-ערב, ואשר לטמיעה ולהמרה, יתכן שהיו מקרים כאלה, אולם מתוך הידיעות שאנו נתקלים בהן בסוף ימי שלטון הממלוכים ברור, שלא היה חזיון זה כללי, ועוד בתחלת המאה ה"ז מופיעים במדבר ערב שבטיישראל, כמו שנראה בפרק הבא.

ה

אחד מגדולי-התורה המצוינים ביותר שהיו בסוף אותה תקופה שלפני כבוש התורכים, ר' עובדיה מברטנורה, עלה לארץ-ישראל בשנת 1488 והשאיר תיאור מקיף ומפורש מנסיעתו. בסוף מכתבו מירושלים הוא מספר: „דבר זה מפורסם וידוע בכל גלילות אלו, כי הישמעאלים הנוסעים ממצרים ללכת (לביית תפלתם) למיק"א עוברים דרך מדבר גדול ונורא מאד, ותמיד הם לפחות ארבעת אלפים גמל, ולפעמים באים עליהם במדבר ההוא עם גדול ורם ככני ענקים, איש אחד ירדוף אלף, וקוראים להם הישמעאלים „אל-ארביס“ (צ"ל אל-ערב) (בנו אלסמר), פירושו: בני אל שדי.

ר"ל הערביים בני אל שדי, מפני שבמלחמתם תמיד מזכירים אל שדי; ומעידים עליהם הישמעאלים, שאחד מהם ישא משא גמל על כתפו האחת, וידו האחרת מחזקת בשלח להלחם. ומפורסם הוא שדתם — הדת היהודית, ואומרים עליהם, שהם בני הרכבים" ¹.

ר' עובדיה התענין בכל ידיעה שיכול היה להשיג על הכתות שונות בישראל, והוא מתאר ומפרש בהתענינות מיוחדת את מנהגי הקראים והשמרונים, את האנוסים שחזרו ליהדותם ועניני הפלשא מארץ החבש, ורשם לפניו כל מה ששמע על יהודי חיבר, ור' עובדיה לא היה היחידי, שמסר את השמועה הזאת על שבטיישראל בערב, שעדיין קיימים, והם חפשים מעול זרים ומטילים חתיתם על עולי-רגל. בספורי התיירים של המאות הבאות חוזר דבר זה פעמים אין מספר, אבל האמת היא, שר' עובדיה שהביא לנו ידיעה זו היה הראשון בתקופה החדשה.

אולם העדות החשובה ביותר בנידון זה ניתנה בראשית ספורו של דוד הראובני על מציאותם של שבטיישראל חפשים מעול גויים בחצי-האי ערב. דוד הראובני מתחיל את זכרונותיו בהציגו את עצמו כאחיו ושר-צבאו של המלך היהודי המושל בחבורי, ואין זו אלא ח'יבר, כי ראינו למעלה, שהמקום הוא כעשרה ימים מעיר החוף ג'דה דרך הדרים. לפי דבריו, מושל יוסף אחיו על שלשים רבוא, על בני גד ובני ראובן וחצי שבט המנשה. ברור, שהמספר הזה הוא מוגזם מאד, ויחכן הדבר, שהוא שאוב מן המסורת המהלכת, ואולי גם מועתק מספורו של ר' בנימין המובא לעיל (שגם הוא משתמש, כפי שראינו, בשם "חבור" להוראת "חיבר"), המעריך את מספר היהודים הדרים באותן הארצות בדיוק ב-300.000 נפש. אולם על אף המספרים המוגזמים הללו מכיל ספורו של דוד הראובני עובדות ותיאורים, שאינם משאירים מקום לספק כי הגרעין של ספורו הוא נכון, כגון: שהוא בא ממדבר ערב, מרחק ימים אחדים מג'דו. כל דבריו והליכותיו מעידות על עומק ידיעותיו במנהגי האיסלאם מצד אחד ומנהגי היהודים מצד שני; וגם נכונותו לקרב, הצלקות והפצעים שעל בשרו ואומץ-לבו מוכיחים, שאיש מלחמה היה האיש מעודו. וגם הוא בא בשליחות מיהודים חפשים מעול גויים ומנוסים בתכסיסי מלחמה — שלא כדרך התימנים ושאר יהודי-המזרח באותה תקופה, וכן שליחותו המדינית לאפיפיור היתה ברורה ופשוטה, והאפיפיור קבל אותו באמון, בסמכו על תעודות ומגלות שהיו בידו מאת סוחרים עוברי ימים אירופים אשר הכירו אותו ואת השבטים אשר דבר בשמם, מתוך מגע אתם, מתוך ספוריהם של ראשי-השבטים הסמוכים להם, אשר בארצות ערב. וכל הליכותיו ואופן שיחותיו עם האפיפיור מעידים אף הם על איש למוד בתכסיסי מלחמה וביחסים מדיניים, ועצם גדולו של טפוס כזה לא יחכן אלא בקרב שבטים חפשיים ובלתי-תלויים, הנמצאים ביחסי מלחמה וביחסים דיפלומטיים עם שכניהם, ונושאים ונותנים עמהם כשונים עם שוים. ר' אברהם פריצול, בן דורו, מצייר אותו, שהיה קצר-קומה ודל-בשר, אמיץ-לב, מסגף נששו בתענית, ועיקר לשונו בלשון קודש, וכמעט היה בלתי-מובן.

1 "המעמר" ג', ע' 138. והשוה אצל ר"ב למעלה, שנוסחה אחת אומרת "בני רכב" והאחרת כיבר.

2 בהוצאת א. כהנא מתוקן "תבור", והעורך מאמין שכך הוא נכון, לפי הכתיב הרומאי של הכולא של

האפיפיור. אולם לדעתי אין ספק, שהשם חבור הוא נכון, כי אין שם שום מקום בשם "תבור", והמתורגמן שחרגם דבריו לרומית השתבש בקריאה והחליף את החית לתיו.

כעלגי. באזני החכם הספרדי, שלא נפגש מימיו עם יהודי תימן וערב, נראה ניבו הערבי, הקרוב לניב התימנים של זמננו, כלשון עלגים. ועדותו של דוד הראובני נתמכת על-ידי עדותו של נוסע אחד מבני אומות-העולם, שנדד בעצמו במדבר-ערב ובקר בחי'בר — הוא התייר האיטלקי לודוביקו די ווארתימא מבולוניה, שהיה תייר וסוחר כאחד, והמיר את דתו הנוצרית בדת האיסלם, ובחזקת מוסלמי עבר בכל הארצות האלה מבלי לעורר חשדים. התייר הזה בקר את חי'בר בשנת 1503, היינו, כעשרים שנה לפני הופעתו של דוד הראובני.

ווארתימא מספר בספרו, שהשירה שבה נסע למכה עמדה להשקות את גמליה בחי'בר, שבה היו מארבעת עד חמשת אלפים יהודים. ווארתימא נודע כמרצה דייקן ויבש, שאינו נתפס לדמיון, ומתוך דבריו אפשר לשפוט שבזמנו נמצא עוד שריד יהודי ליהודי-חי'בר בארצם.

לתקופה זו שייך גם מכתבו של דוד מן האדומים (ה"א רצ"ה—1535), שנתפרסם ע"י י. אברהמס¹. בעל המכתב, שהתגורר בצפת והתענין במה שראו עיניו ובמה ששמעו אזניו מספר:

„כבר חקרתי ודרשתי על ענין השבטים, היא נפלאה בעינינו, לרוחק המהלך אין חקר, יותר מא' שנה ודרך המדבר. האמת כי נתברר אצלי מאנשים ומדרכים שונים, כי בדרך למיקא יש במדבר אחד יהודים הרבה, יושבי אהלים, ועמהם, היינו: קרוב להם, יש ערביים הרבה, וגוזלים כל אשר יעבור עליהם בדרך וחולקים השלל, היהודים והערביים, ואם יודמן להם יהודי, נתנים לו מתנות ומלוים אותו עד מקום בטוח. והרבה מעשים ספרו לי בכיוצא בזה“.

1

גם בתקופה שלאחר כבוש ארצות-ערב בידי התורכים לא חדלו שבטי-ישראל מחצי-האי, אלא שהרשמים הם מכאן ואילך מקוטעים. מתוך הידיעות המקוטעות הללו קשה לצרף תמונה שלמה, אולם מחובתנו ללקט את החומר המפורז, המשמש כעין ציונים על דרך זה.

באמצע המאה ה"ז יצא ספר צרפתי, המוסר ברשימותיו של התייר הצעיר להבלנק על ישוב יהודי שנפגש לו בדרכו מהר סיני למכה², וזו לשונו: „מהר סיני באנו בדרכנו לגבעה ועליה כפר בשם ג'וסארה (ג'סארה?). המיושב כמעט כולו על-ידי יהודים וכו'. היהודים האלו הולכים כמעט לגמרי ערומים, מלבד שהם מכסים ערותם בחתיכות-בד, והם בטבעם אנשים רעים וגסים“.

מתוך הקטע הזה קשה לקבוע את מקומם ומספרם, חוץ מעצם העובדה, ותיאור האופי, שהוא מתאים לישוב שנשקע בין הערבים והסתגל למנהגי שכניו. תיאור דומה לזה היה מתאים, למשל, לאפים של שבטי „בדול“ בימינו, היושבים בסלע-אדום. ידיעה אחרת אנו מוצאים אצל התייר ניבור, המשמשת מקור לכל התיירים והחוקרים

1 רוג'אל מפיסא, שהכירו מקרוב והיה נוכח בשיחתו עם האפיפיור, כותב ביתר דיוק: „שפתו הגרית (=ערבית) ומעט יהודית (ערבית)“.

The Itinerary of Ludovico di Varthema of Bologna, Discourse by Sir Richard Carnac Temple 2

JQR, שנה ט', גליון 85, ע' 495; וחזר ונדפס ע"י א. לונץ ב„מעמר“ ג', ע' 201.

4 דף 15—14, מובא ע"י ברסלבסקי ב„מזרח ומערב“ ג', במאמרו: „עלית יהודי כיבר לא"י ותל-כיבר“.

שהיו אחריו וששאבו את ידיעותיהם ממנו, עד התייר האנגלי דאוטי בסוף המאה הי"ט. בזמנו של ניבור היו לכני חיבר שיכים עומדים ברשות עצמם, כמו: בנר-מזיד, בנר-שאן ובנר-עניזה, ואלה דבריו:

„לא רק במחוזות ערב המרוחקים מצויים יהודים ספורים, החיים בפזורה תחת שלטון המוסלמים, אלא גם שבטים שלמים בהרי חג'אז הסמוכים לחיבר, העומדים תחת שלטונם של שיכים בלתי-לויים שלהם“¹.

„ויש גם מושלים קטנים שונים בהרי חג'אז וכו', ואני אני מכיר המדינות המושלות הללו, חוץ ממחוז חיבר אשר הוא בצפונית-מזרחית למדינה, ואשר עד היום, כפי הנשמע, יושבים בו יהודים חפשים, ומושליהם מעמם, כמו שאר הערבים — שם בני חיבר שנוא כל-כך בעיני המוסלמים הצפונים, עד כי אין רע בעיניהם מאשר לכנות לאחד מהם: „יוצא חלציהם של בני-חיבר“. גם יאמרו, כי ארחות גמליהם בחג'אז נשללות ע"י בני-חיבר, אולם בספור הבא — תחת בנותם יכבדו את היהודים ההם, כי בשלל האחרון היו השיכים משבטי חיבר בחג'אז ומענזה בנג'ד שריי-הצבא. אכן יהודי-חיבר נתנו בחילם אך עזר מעט לגיסות הערבים המתנפלים. כפי הנראה, אין שום ברית והיכרות בין יהודי-חיבר ובין שאר יהודים השוכנים בגבולי ערב, ועל כל פנים כך הבטיחו לי יהודי חלב ורמשק, כי לא שמעו מעולם מאחיהם בני-חיבר, וכאשר ספרתי להם עדותם של הרבה מוסלמים, השיבוננו, כי אלה המכנים עצמם אחיהם לא יערבו את נפשם להתראות אליהם, יען אינם שומרים את דתם — שם שבט ענזה יש לו קשר רב עם השם „אנוש“ או „אנשי“ הנזכר במסעות רבי בנימין, ונזכרו בימי מחמד — מעתה נראה שממשל היהודים הללו נמשך יותר מאלף ומאה שנה“².

המיסיונר יוסף וולף, שבקר את ירושלים בש' 1822, מוסר שיחה עם ר' משה סכות, ועם נכבדי עדת הקראים בירושלים. על שאלתו אם הקראים מכירים ביהודי-חיבר כיהודים, ענה: ישמרנו השם, אין אלה באים אף פעם לירושלים. הם נשארו במדבר, בשעה שיהושע הביא את עמו לא"י, וכן נשארו שם כל הדורות, בלי ידיעת התורה והנביאים, נודדים כלסטים ושונאי המין האנושי, והם קוראים לעצמם בני משה.

במקום אחר הוא מספר, שהחליט לבקר את הרכבים אשר על יד צנעא (בש' 1834), ובלה אתם ששה ימים. הם שמחו מאד לראותו, כי בבקרו הקודם בערב לפני י"ב שנה פגש אחד מהם בארם-נהריים. מ. א. גינצבורג מביא ב„דביר“ בשמו' את תיאור הפגישה הראשונה הזאת. אולם מתוך תיאור הדברים יש להכיר, שאין אמת בפי המיסיונר, אשר נודמן אולי עם אחד היהודים עוברי-מדבר, מתושבי תימן, והלה קבל ממנו אונגליון לזכרון, ואחר-כך הצליח לחלק בכפר שעלי-יד צנעא עוד שמונים ספר, אולם אין שום קשר בין כפר זה ובין בני-חיבר והשבטים החפשים מישראל.

1 Les Voyages fameux, Paris, 1658, דף 15—14, מובא ע"י ברטלבסקי במאמרו הנ"ל.

2 Carsten Niebuhr (1761—67): Beschreibungen von Arabien, Kopenhagen 1772, p. 25, וכן הוא

מובא אצל ש"י"ר ב„כבורי העתיים“ כנ"ל, ובצרפתית: Description de l'Arabie—Amsterdam 1774, p. 325—326.

3 Joseph Wolf by H. P. Palmer, p. 197

4 „דביר“, חלק ראשון, ע' 100 (הוצאת ורשה תרמ"ד).

ר' דוד דבית הלל מירושלים מספר בזכרונותיו שנדפסו במדרס 1832 (עכשו תורגמו בחלקם ע"י א. יערי ונדפסו ב„סיני“ תרצ"ט, חוב' ז'—ח') על „יהודי אל-חיבר“ משבט דן, היושבים במדבר ו„מלכם“ — באדר ע"י. הוא מספר, שהם תובעים מס משיירת החג', ואם אינה משלמת — כל השירה נשדדת. ושוב הוא מספר, מה ששמע בשנת 1830 בכומביי מפי יהודי אירופי ושמר יעקב טילור, כי בשנת 1828 הלך סוחר יהודי אפריקאי לחורן שבעבר-הירדן לצורך עסקיו. יום אחד, בעמדו בתפלה, נגש אליו בדוי, השתחוה לפניו ונשק את תפיליו, ואח"כ אמר, שהוא יהודי משבט דן, ואם יואיל זה לבוא אתו למקומם, ישמחו בו ויכבדוהו עד מאד. אז שאלהו הסוחר, מה רחוק המקום, והבדוי השיב, שמקומם רחוק מסע עשרה ימים בנסיעה רגילה; אבל הוא יקחהו על גמלים מהירי-הליכה בשלשה ימים. חזר ושאל כמה זמן יניחוהו שם, והלה השיב, שהכל תלוי ברצונו של המלך והנשיא, כי כולם רוצים מאד לראות אחד מאחיהם מארץ-ישראל; אז אמר לו הסוחר: בוא אתי לצפת, שם אפרד מאשתי ומילדי, ואחר אלך אתך. אבל הלה השיב: „אין אנו רשאים לעבור את הירדן עד יבוא יום“, ונפרדו זה מזה. שיחתם היתה כולה בעברית.¹

בספרו הצרפתי של הברון די בואה, שחקר הקירה יסודית את מצרים וארצות השכנות, וספרו נכתב בשנת 1833, ונדפס רק לפני י"ז שנה, מסופר: „יושבי ערב הם או והביים או מוטלמים, שבטים רבים הם שיעיים, וכן — הערבים באי בחריין. השבט היהודי של הרכבים (בצרפתית: Rechabites), שמעריכים את מספר אנשיהם כדי ששים אלף, כמוהו כשבטי הברדים, הי חיי נודדים פטריארכליים, כמוהם הוא מתמכר (עוסק) לחיי שור ומלחמה“.²

ז

במשך המאה הי"ט היו נסיונות אחדים מצד חוקרים יהודים ונוצרים למצוא את עקבות יהודי חיבר בדורנו. כבר הזכרתי לעיל את ר' דוד דבית הלל בתחלת המאה הי"ט. יעקב ספיר, שחדר בעצמו אל חדרי תימן, מספר על ר' ברוך משה, שיצא מצפת בחשון תקצ"א (1831) לצנעא, להפש את שבטי-ישראל, ולפי דבריו פגש ביהודים רועי-צאן, המתיחסים על שבט דן, בסביבות חיידאן. בספרו „אבן-ספיר“ מספר המחבר ממה ששמע בש' תרכ"ג בעיר הנמל ג'דה מפי אנשים על חיבר של עכשו: „סביבות חיבר גנות ופרדסים וכרמים טובים, והם לנחלה ליושבי ההרים מעבר המדבר מזה וליושבים על יד נהר פרת מעבר מזה, ועבדיהם הכושים יושבים שם, שומרים השדות והכרמים, ואך שם יהוד אל חיבר נשאר אל המושלמינים הערביאים פה לקלה ולכלימת עולם, כאשר שמעתי בכל רגע בהרפס איש לרעהו יקראו: יהוד חיבר, שהוא סוף כל הבזיונות והגדופים, כי ימים רבים עשו מלחמה עם נביאם והרעו לו, אשר נלחם עמיהם, כי גבורים היו ואנשי לחם

1 מענין הדבר בשים לב לכך, שכני קינוקז הגלו בשעתם לאדרע"י, כמסופר למעלה.

2 מסעות ר' דוד דבית הלל, החוזרים למקורם אברהם יערי, ירושלים כסלו התרצ"ט. הדפסה מיוחדת

מ„סיני“ תרצ"ט, א' ע' כ"ד.

La mission du Baron Bois le Comte, 1833, ed. Societe Royale de Geographie. La Caire 1922 3

ביום קרב ולא נכנעו תחת ידו לקבל עול מלכותו ודתו עד אשר הכריתם מן הארץ" — והעיר מדינת אל-חיבר היום זרבה ושממה מאין יושבי. אחר-כך הוא מספר מהקראים של "חית" הידועים בשם "ערב אל חית", שפגש בירושלים בשנת תרכ"ד, ושמע מפייהם, שהם סמוכים ליהודים הנקראים "ערב אל ענזי", ויושבים תחת חסותם של ענזי במספר שבעים משפחה. אלה הם יהודים רבנים, הסרים לעתים לחית (על גהר פרת). אולם רחוקים מהלך שלשה ימים משם, ובעניני דת ושוחר ומורה הם פונים ליהודי בגדד. ספיר שולל לגמרי את אמתות ספורו של ר' בנימין מטודילא על ערב ומבטל את כל דבריו בכלל, מבלי להכנס בנתוחם המדויק! אולם הוא מעיד, שפגש בצנעא משפחה המתיחסת לשבט דן, ולדבריהם מתגוררים צאצאי שבט זה במדבר ערב עד היום הזה.

גם חיים חבשוש מזכיר בזכרונותיו, שיהודי נג'ראן, "מצפצפים ומהגים על בני דן ובני ראובן, ומספרים עליהם מעשיות כשאר אחיהם" (מסעות חבשוש), הוצא לאור ע"י ש. ב. גויטיין, תל-אביב תרצ"ט). הטון הסקפטי-משכילי שבו משתמש חבשוש במסרו דברי בני-נג'ראן על השבטים מביע בעצם את עמדת מורו של חבשוש, פרופ' יוסף הלוי.

ושבו מעיד ר' יעקב ספיר, "כדבר אמת וברור בעליל, שיש בארץ התימן, למזרחית צפונית צנעא. במרחק 25 יום על דרך העולה מיכא, יהודים רבים בינות הערביאיים הישמעאלים, יושבי כפרים ואהלים, והמה יושבים שלויים ושקטים עם שכניהם. אין עליהם שבט מושל וקול נוגש, לא נכר יהודי לפני ישמעאל, כי כולם חגורי נשק, מלומדי מלחמה ויוצאים לקרב על שכניהם גדוד אחד עם הערביאיים, היושבים לבטח אתם. והיהודים הבאים מצאהדה (צ"ל צעה—י. ב. צ.) — דקלה, מהלך עשרה ימים צפונה-מזרחה, ואני ראיתים בחאגי, ודברתי עמהם, מספרים (וידוע לכל), אשר פעמים בשנה יבואו אלה יהודי ערב אצלם ליום השוק הגדול, וידועים הם אצלם ליהודים שלמים, אבל לא התחקו על שרשיהם, לדעת מנהגיהם, תורתם ואמונתם, ומשבט מי המה, כי לא ישכילו לדעת זאת. ואולי עליהם יאמרו הגויים, ההולכים לחאג מיכא, שצריכים לשלם מס (כפאר) בעברם בדרך הזה, וקוראים להם, "יהודי-אל-חיבר" לבזיון, וזולת זאת לא נודע לי ברורי. עכ"ל.

גם החוקרים והחיירים הנוצרים שבאמצע המאה הי"ט ובסופה באים לידי מסקנה, שיהודי-חיבר אינם עוד במציאות בדורנו. האיטלקי קארלו גוארמאני, שבקר את חיבר כחמש שנים אחרי בקורו של ספיר בערב, היינו ב-14—16 בפברואר 1864, מספר על תושבי-חיבר הדומים לסודנים, ומתאר את הסלע שעליו מתרומם "קצר על יהוד, הוא אל-קמוס שנכבש ע"י מחמד בשנת 624, ששמו הקדמון היה, לדעת הובר — מרה בא". חיבר היא, לדבריו, עיירה המונה 2500 נפש, ומוקפה, כמו תימא, במטעי דקלים. חיבר מחולקה לשבע שכונות, כל אחת — בתוך אחד משבעת נחלי ג'בל-חאחררה, והן מושקות במי מעינות ומימיהם זכים. ממעלה לעמקים הללו משתלט סלע רט ועליו נראות חרבות מבצר קדמון, הנקרא בשם "קצר אל-יהוד". ישובה של חיבר מורכב מ"מאורים" וחבשים, מצאצאי העבדים שהיו קנין, "הוולד-ס לימאן"

1 "אבן ספיר" ליעקב ספיר הלוי מחושבי ירושלים, ליק 1896, פרק ט"ו, ומעשה ר' ברוך מצנח

ו"אלידאן". העבדים הללו נמצאו שם עם בעליהם, שמתו לפני כמה מאות שנים במספר רב ממחלת האבעבועות. אלה שנשארו סברו, שהמחלה באה בגלל המים ועזבו את העיר, אך לא ויתרו על זכותם כבעלי-האחוזות ומסרו את מטעיהם באריסות לאלה שנשארו, בתשלום של שתי אגודות-תמרים מכל עץ בשעת הבציר והרשו להם לזרוע תבואות אחרות, כרצונם.

מדי שנה בשנה יבואו וולד סלימאן ואלידאן אל חיבר, אך אין נכנסים אליה, בפחדם מפני המים ובהאמינם כי מות בהם לאנשי-לבני-עור. והכושים מטפלים בתמרים השייכים להם (ללבנים) ומשלמים לטלאל אבן-רשיד את מטיהם כפי שהושת עליהם, היינו 2000 טאליר מג'ידי או 9.320 פראנק, המס היחידי החל עליהם.

בראשם של תושבי-חיבר החפשים עומד השיך חאמד אבן-שממי, חבשי לפי מוצאו. כולם הם מוסלמים ובדרך כלל בעלי מזג נוח.

גוארמאני בטוח, שאין שום יסוד לידיעותיו של ניבור, שעוד במאה הי"ח היו שם יהודים. מהשבטים הבדוים היושבים סמוך לחיבר מזכיר התייר, בין השאר, גם את אנאזי (=ענזה), ואת אחתים, את אלידאן מולד-עלי, שבקרבתם או על-אודותם נפוצות מסורות יהודיות, כפי שנראה להלן אצל דאוטי.

כבר הזכרנו, שספיר סותר את דברי בנימין מטודילא, ובא לידי מסקנה, שבזמננו יהודי חיבר אינם עוד במציאות.

גם החוקרים הנוצרים של המאה הי"ט באים לידי אותה מסקנה. גדול חוקרי ערב בזמננו, צ'ארלס דאוטי, השקיע מאמצים רבים בדבר, לברר את טיב הספורים והאגדות המתהלכות בארצות המזרח על יהודי חיבר, בין היהודים וגם בין הערבים, והוא בא לידי מסקנה, שבחיבר עצמה אין עוד זכר לישוב יהודי וליהדות, אולם ספוריו מלאים ענין רב, ויש בהם כדי לברר את השאלה בדבר עקבותיהם של שבטי-ישראל בערב, ולכן נביא כאן מקצת מדבריו.

בע' 34 מספרו (חלק א') הוא מספר על תושבי העיר מעון (=מעאן). שיש מיחסים אותם למוצא יהודי. במקום אחר הוא מספר על הכפר אבלין או אוילין, שהיו בו השראאת, ויש אומרים בני כלב, ובורג' סלימן באדמת אמשריפא. אלה היו אלהיית הימא (לא, "תימא") ושם השיך שלהם: עלי אלסויסי היהודי (ע' 285). ושוב הוא מזכיר את הגבור אבן-טובא, שישב במבצר היהודי העתיק, "קצר אל שביב" ומשל על כל הסביבה ממעון ועד חרמון, כפי האגדה המתהלכת בפי "בני-סאכר": ובמזרח כנרת יש שבט אל-כליב, או כלב, המתיחס לאבן-טובא זה עד היום (I, ע' 12—13).

אשר לשבט הפהיאת או חתיים (Heteym) הסמוך לחיבר, מספר דאוטי, שהם ידועים בששון החיים שלהם, ומתיחסים למרחב אביהם, שיך ששלט מיר אחרי כבוש מחמד (I, 318). הם מוסרים בעצמם, שמוצאם הוא מתושבי חיבר הקדומים, ושהם הם יהוד חיבר. לפי דברי הבדוים, וולד-עלי והפוקרא הם אלה, שיש להם זכויות על אדמות חיבר (380). במקום אחר אומר החוקר, ששתיים משלש

1 אלידאן או על-עורא — ענף למשפחת השיכים של וולד-עלי (דאוטי).

2 Northern Najd by Carlo Guarmani, London 1938 עמ' 82—83. 3 ש.כ.

4 האמת היא, שישוב יהודי היה קיים ב"אל-חמאם" ליר מעון לאחר כבוש המוסלמים, ועין מאמרי:

"שרידי היהודים בחבל אדום", "ידיעות", כרך ד', ע' 103.

המשפחות שלהן (בביללי מנויל), השייכות לוולד-עלי, אומרים, שהם מיהודי אל ח'יבר, ואתו הדבר אומרים על הפוקרא וגם על ענזה הדרומיים (389—390). המואב אינם אוהבים את הפוקרא וקוראים להם: „פוגרא“, וכמו כן: „יהוד ח'יבר“ (501), וכן נקראת במיוחד ה„פגיר“ (מהפוקרא) בשם יהוד ח'יבר (589).

ואשר לענינה מסופר אצלו, שאינו מעריך את מספרם למעלה מן 5000 גברים, ושטח אדמתם — 15 אלף מיל מרובעים (ע' 130). אחרי שכבש מחמד את ח'יבר מידי בני-ישראל ישבו העניזה בין ודי-אלחומת ובין ודי-אלרומה, מקום בו נודדים כעת וולד-עלי וה„תיים“, המתיחסים ליהודי-ח'יבר עד היום, כנזכר לעיל. דאוטי מביא ספור מעשה בבת-עניזה ובכנ-עקולס עבד מרחב, מושל נאעם הקורם (II, 114).

במקום אחר מסופר על שודדי להבה, משבט העואפי (אל-עוף), הנאשמים בהתנפלות על החאג' מדור-דור. הם יושבים בהרים ואין להם גמלים, אלא כבשים, והמחבר משובח אותם עם „יהוד ח'יבר“ (II, 154/5).

עוד מסופר אצלו על הזים (עזים), או עואזם, יש אומרים, שהם מהצ'לובא. לפי המסורת — זרים הם שבאו מבלי שבקשום. באותם התחומים יש שבט אל תהג'ף (El-Thegif) מהג'הינא, המכונה „יהוד“. יתכן, שהם מהערבים שלפני המוסלמים, ובמדינה יש פתגם המוני: „אללה ילען תהג'ף קדם תגוף“ (תקוף — תקוף=תקום) (174). מצאצאי יהודי-ח'יבר יש בין משפחות נכבדי-היהודים בבגדד וסוהרים עשירים בהודו, אולם דברים אלה צלצלו כאגדה מוזרה באזני נכבדי-היהודים אשר בבומביי (II, 76). בחיל מזכיר דאוטי את עבדולה אל מוסלמני, יהודי מומר (ע' 596—602), ובמקום אחר מסופר על יהודי שבקר את אלעלמה, חימא וח'יבר ואבדו שם עקבותיו (151). יש אומרים, שבא מהחוף או מירושלם לבקש אוצרות (II, 103).

דאוטי אומר, שבקרב היהודים שבארצות המזרח נפוצו דעות פנטסטיות על ח'יבר. אחדים מיהודי-המזרח אמרו לו, שיהודי-ח'יבר הם בני-רכב. גם מזרחנים באירופה שאלו אותו אם אין כלל יהודים בח'יבר. והוא מספר: „אנכי הכרתי מיסיונר שרצה ברכיבה על חמור להגיע לח'יבר, כדי להחזיר למוטב את הצאן האובדות לבית ישראל. אולם עצתי נאמנה, ששום איש לא יסכן את חייו לשם כך. הייתי רוצה, שדברי יצילו אחדים ממות, ויהא זה שכרי בעד עמלי“ (127).

אשר לח'יבר המודרנית יודע המחבר לספר על חרבות היהודים בסביבותיה, כגון חרבות „בתי היהודים“ בין ח'יבר לבין מדינה (181). והוא חוקר ודורש על קדמוניות היהודים בח'יבר (II, 54).

כדוגמה מהאגדות המשונות המתהלכות על יהודי-ח'יבר מספר דאוטי את הספור הזה:

שלשה מיהודי-ח'יבר נשבו, והפחה הממונה על החאג' צוה לקבור אותם בחול עד אזניהם. החאג' עבר לדרך, והיה בלילה ויבא התן, אשר הריח בשנים מהם, ובהרגישו שהם מתים עזב אותם. אולם השלישי היה עודנו בחיים, והתן חפר בכפותיו עד שהשף אותו. האיש שב לאיתנו, ובראותו את חית-הפרא עומדת עליו נפל על הארץ מפחד, והחיה אף היא ברחת מאימה. יהודי-ח'יבר זה קפץ וירץ מהר אחרי החאג', אשר היה כבר כיום תמים לפניו, והיה בהגיעו עד מחנה החאג'

ויטפס על גבי החבלים ומשם נכנס לאהל הפחה. הפקיד העליון שכב נרדם, וראשו על גבי ארגז הכספים. הגנב לקח מכסף האוצר כפי שיכול לשאת בידיו, אולם בלילה השני חזר לנסות את מזלו, והפעם נתפס בידי השומר ויכלאהו עד אור הבקר. בבקר הובל למקום העונש, והפחה צוה להמיתו ויפקד על החילים לעמוד מסביבו. הגנב אמר לו: אדוני, האין אני זה שקברתני, ומי גנב את הקופה אמש, אם לא אני? אינני מפחד ממך. — ואיך זה בן אדם ארור אינך מפחד ממני, שיש לי כח להמיתך? — אין אדם שיכול להטיל עלי פחד היתה הנושבה, ובקפיצה דהר מעל למעגל החילים, וינס וימלט במהירות העוברת על מהירות רודפיו.

ח

אם ננתח את החומר, שהובא למעלה, נוכח בהבדל שבין הידיעות על יהודי-ערב שהגיעו אלינו עד ניבור ובין אלה שהגיעו אלינו אחריו: עד המאה הי"ח מופיעים עוד עדייר-איה — האחרון שבהם בלאנק, — אשר ראו בעיניהם ישובים או שבטים יהודים חפשים בצפון-ערב; מכאן ולהבא יש רק אגדות, או, כפי שמוסר בצדק אחד מגדולי חוקרי-ערב, צ'ארלס דאוטי, ידיעות על שבטים בעלי מסורת יהודית ושבטים שנושאים עליהם את השם הנורא של יהודי-ח'יבר בפייהם, או בפי שונאיהם ולוחמיהם. נראה הדבר, כאילו קיומם החפשי של שארית שבטי-ישראל בערב הצפונית כי יהודים נדעך באמצע המאה הי"ח — קרוב להופעתם של הואה-ביים. קשה להחליט אם יש קשר בין שתי התופעות הללו — שקיעתם של שבטי-ישראל בערב הצפונית והופעת הכח החדש הזה, הקנאי והמהפכני, אשר מרד בכמה מסורות מוסלמיות והציב לו למטרה להחזיר את עטרתו של האיסלאם, הנקי מתערובת אלילית, לישנו, על שמי ערב. יתכן, שמול הלחץ של הכח הרענן והקנאי הזה לא יכלו לעמוד שרידי השבטים היהודיים, אשר יהדותם התנדפה מהם במשך דורות הבערות, שבהם שקע חצי-האי במאות השנים האחרונות. אולם יתכן גם זה, שבהצטרפותם של שרידי שבטי-ישראל בערב לואה-ביות היתה משום התנגדות טבעית לאורתודוקסיה הסונית, ממנה סבלו במשך כל התקופות — ומשום זה התחברו ברצון אל הכח הצעיר והלוחם הזה, ונתנו לו יד להחריב את הפולחן האלילי של קברי-הקדושים ושאר המנהגים האליליים; ולמגר את סמכותם של אילי הדת הסונית, שמהם סבלו במשך אלף שנים ויותר. ויתכן עם זה גם זאת, שאף לאחר שהתחברו אל כח הוואה-ביים, שצצה בדיראיה, סמוך למחוז שבתם ולמרכז נדודיהם של שבטי-ישראל בהג'אז, נשאר להם עוד שמץ של יהדות. כגון: שמירה על טהרת גזעם היהודי, זכר לשבת, ואולי גם, כפי שמוסרת השמועה העממית, שם „שדי" וכדומה. קשה לשפוט על זה, כל עוד לא נחקרו השבטים המתיחסים לישראל במקום מושבם ובמשך זמן מספיק. בכל אופן, גם מסקנותיו של דאוטי עדיין אינן מכריעות לגבי האפשרות של קיום יהדות אנוסית בחצי-האי, דוגמת קיומה של יהדות כזאת עד ימינו בחצי-האי הפיריניאי (פורטוגל, ספרד), או במרכז השיעים שבמשהד הפרסית. דוגמה אחרת של קיום דת פנימית תחת מסוה האיסלאם, אנו מוצאים בקרב הדרוזים, אשר במשך אלף שנים נשאו עליהם כלפי חוץ את המסוה הזה, אך לעת מצוא, ביחוד לאחר כבוש הצרפתים (סוריה והרי-החורן) והאנגלים (ארץ-ישראל), מצאו להם שעה של הזדמנות

להסתייג מהמוסלמים ולדרוש ארגון עצמאי ומוסדות לעצמם. שמירתם למראית עין את האיסלאם הגנה עליהם בפני הקנאות המוסלמית וזיכתה אותם בכל הזכויות השמורות ל"מאמינים" בארצות הקנאות המוסלמית. יתכן, אפוא, שעד היום הזה עוד מבהב אור נעלם בתוך מדבריות ערב, והוא מחכה לחוקר שיבוא ויגלה אותו. וברצוני להוסיף על מחקר זה, לפני סיומו, כמה ספורים ששמעתי מעדי-ראיה ועדי-שמיעה, כפי שרשמתי מפייהם, או כפי שרשמו הם מפי עדי-ראיה.

א. עדותו של חסאן ג'מיל, שהתיהד לפני י"א—י"ב שנה וחי במשך שנים אחדות בקרב היהודים בירושלים (אחרי מאורעות 1929 חזר לסורו ועזב את היהדות). חסן ג'מיל, שהיה "מאמורת-לגרף" בתבוק, ספר לי, ומפיו רשמתי את הספור הזה בש' 1929: לפני ו'—ח' שנים (כלומר בשנת 1921 בערך) הייתי בחיבר ושהיתי שם ד'—ה' שנים. אנשי-חיבר מגדלים דבורים, צאן וגמלים. מספר הגמלים שלהם 5000—6000, והם יושבים בבני-גיאבן, המרחק בין אלעלה ובין חיבר הוא מהלך שלשה ימים, והמסחר הוא בכבישים שמביאים מחיבר לאלעלה ומחליפים אותם באורז ובקמח. אנשי חיבר אוכלים גמלים ואינם יודעים מהשבת, והם נמולים לשנה או לשנתיים, כשאר הבדווים. סמוכים לחיבר: בני-חמד, בני אלעלה (מקורם מאלעלה) ושראת, אשר מוצאם מעניזה, ואנשי-חיבר נמצאים בברית ידידות אתם (עם השרראת ועם בני-חמד). בימי התורכים היו גובים מהם מס הצדקה (זכא) ועושר בס"ה 500 לירות תורכיות, ועכשיו (בשנת 1929) הם מעלים מס לאבן-סעוד בס"ה 1000 לירות מרבורים, מגמלים ומכבישים, וכספם זה גביתי מהם עבור השריף.

בחיבר יש אבנים עתיקות וכתבות עליהן, יש אימרים בכתב סוריאני, ויש אומרים בכתב יונאני (יוני). לפעמים פותחים אנשי-חיבר את הקברים העתיקים ומחטטים בהם, ומוציאים מהם תכשיטים, ומוכרים אותם באלעלה. אנשי-חיבר נשבעים בשם סולימאן בן דהוד (שלמה בן דוד) ע"ה.

בני-חיבר אינם מתחתנים באחרים, ואחרים אינם מתחתנים בהם, והם מתנפלים רק על השבטים אשר מעבר לעירק, כגון: על ערבי, "תיאהא" ו"ערב אלמואלי".

אנשי-תבוק אומרים, שמקורם מבני-ישראל, וכן אומרים אנשי תימא. בני עטייה הם בידדות עם "יהוד חיבר", וכן ערב אלפוקרא — קרובים להם. ב. עדותו של ר' יוסל קיבע'ס, יהודי ישיש מילידי ירושלים (יוסף צורף), שהצטיין בכח זכרונו, והופיע כעד חשוב לפני ועדת הכותל המערבי, ומפיו רשמתי את הדברים האלה בשנת תר"ץ:

"בימי נעורי עברתי במדבר והגעתי למדאין צאלח. מזה והלאה אי-אפשר ללכת, לא ליהודי ולא לנוצרי. עסקתי או במכירת תבן, והייתי שותף ל"הולוב-אשי". תפקידו המיוחד של הולוב-אשי היה להביא מדי שנה בשנה את המחמל (משוי הגמלים למכה). שנה אחת הלויית לו אלף לירה, מהכסף שהיה בידי ר' ישראל-בן פרומקין. ישראל-בן נסע לדמשק, ואני ישבתי בסאלט. כל שיק, וסחם בדוי חשוב, היה מקבל "צוררה". הממשלה הציעה לנו, שנלוה להם אלף לירה, והסכמנו. מוסא פרחי מדמשק היה הגזבר, והזמינני לנסוע אתו, ונסעתי לתחנת ג'רש. כשהגענו היתה שם

1 ד.ג. הוגארט מכיא בספרו (The penetration of Arabia, ע' 119) בסם ריינוד (Reinaud),

שנשלח אל מושל הוהאבים בש' 1799, כי הוא מצא יהודים בבירתו, בדיראיה. חבל, שאין שם יותר פרטים.

מחלוקת בין שתי מפלגות, והם ירו זה על זה. בינתיים הגענו עם הקופה שלנו, ונסענו לאהלו של הולר-באשי, אשר שלח אנשים לקראתנו. מצאנו אצלו איזה כומר או בישוף אנגלי. בנוכחותו של הבאשי דברנו עם אותו הכומר על-דבר יהודי-חיבר, והכומר ספר את הדברים האלה: אני ראיתי בעיני רק אחד מהם, ואמר הולר-באשי: אתה ראית אחד — אני ראיתי שלשה. לבושם עור, אין עליהם דברי ארג. רוכבים הם על סוסים בלי אוכפים, כולם גבוהים, עיקר נשקם רמחים ארוכים, והם צועדים מעדנות (בגאווה), ואומרים, שהם יהודי-חיבר. הדרכים שם מסוכנות, וכשהורגים איש פותחים בטנו. — יסבתו, אמא יג'שתו' (ישבתו בשבת, אבל ישודו) — כך אמרו הבאשי והבישוף, ואמרו, שבשבת בקרם על ידם, ולא יצאו למרעה.¹

ג. עדותם של שני חילים הגאזיים (בתדמור).

ידידי אליהו אפשטיין, המתענין מזמן בבעית יהודי-חיבר, נפגש עם שני אנשי-צבא, מחיל הגמלים. פגישתו אתם נתקיימה בתדמור ביום ט"ו בפברואר 1930, ומיד לאחר השיחה שלח לי את תוצאות חקירתו, במכתבו אלי לירושלים מאותו יום, ואלה הם דבריו:

„...זה רק שבתי משיחה שהיתה לי עם שני בני-חיבר ממש, שניהם חילים בצבא רוכבי-הגמלים הצרפתים. שמעתי, שבצבא זה רוב החילים הם תג'אזים ונג'דים, ופניתי לאחד הקצינים ממכירי ושאלתיו אם אין בין חיליו כאן מי שהוא מחיבר. הוא נענה לבקשתי והתענין ברשימה, ומצא שנים משם. הערב היתה לי פגישה עם שני החילים החיברים, באתי אליהם בלויית סרג'נט שנתן לי הקצין, ונתקבלתי יפה מאד. סודר תה, ופתחנו בשיחה.

ספרתי להם, שאני לומד את „התאריך הערבי“ ושלפני הרבה שנים בקר בחיבר מלומד אירופי אחד, ואני מתענין לדעת, איזה שנויים חלו בינתיים בחיבר מומן בקורו עד כה, ובקשתים, שיספרו לי הכל ובפרוטרוט.

לשני החיברים אותו השם: מחמד. אין שום הבדל בין קלסתר פניהם ובין פני הבדוים מאן (מסכיבות תדמור). הפנים שחרחרים וצמות להם, שניהם קומתם בינונית. האחד הוא כבן ל"ה והשני הוא בן ל'; שניהם מבטאים את הג'ימל כגימל ושפתם יותר רכה משפת הבדוים אשר כאן. שניהם נולדו בחיבר, וגם הוריהם והורי-הוריהם נולדו שם. שניהם עזבו את חיבר לפני חמש שנים (בש' 1925).

המדבר העיקרי הוא מחמד הגדול — הוא הרבה לנדוד, וראה רבות בחייו. מקודם עבד בצבא אבן-סעוד, מכיר הוא את פילבי, והכיר גם את הקפיטן שקספיר, אשר נהרג בערב. על חיבר מולדתו ספר לי את הדברים האלה:

חיבר נמצאת במרחק שלשה ימים בגמל מאלעלה², תחנת הרכבת החג'אזית, וקצת יותר מזה — מהדיה, גם היא תחנה, והמרחק מינבע הוא ז'—ח' ימים בגמל. אלעלה היא עיר יותר גדולה מהדיה, והקשר העיקרי הוא אתה. העיר חיבר נחלקת לשנים — למבצר, שנמצא על ההר, והעיר עצמה, הנמצאת תחתו על-יד מעין מים³. בעיר כ-500 בתים ו-1500 נפש⁴. במבצר נמצא צבאו של אבן-סעוד,

1 עיין למעלה בסעורו של חסן ג'מיל.

2 עיין למעלה בתיאוריו של גוארמאני, וכן בספורו של ג'מיל.

3 גוארמאני מספר על 2500 נפש, אולם המוציא לאור ובעל ההקדמה Douglas Carruthers מתקן ואומר,

שצריך לחשוב רק 1000.

במספר חמשים איש. על-ידי המעין גדלים הרבה תמרים, ושטח-אדמה מרובים שם, והם מעובדים על-ידי תושבי העיר, העסוקים כמעט כולם בפלחה. יש בעיר גם חנונים למכביר — כחמשים חנויות, הקונות מהבדוים את תוצרתם, ומוכרות להם את הדרוש. התושבים זורעים חטה ושעורה, והיבולים טובים מאד. אין בערב תמרים טובים מדקלי-ח'בר. הבתים כולם אבן. צבע האדמה אפור, וההר אשר המבצר עליו הוא כמעט שחור לגמרי. המעין הוא טוב מאד ונותן מים למכביר. שם מיוחד אין לו: במימו משתמשים להשקות השדות.

עד ימי אבן-סעוד קשה היה להגיע לח'בר, אולם עכשיו סודר על-ידי הממשלה דרך לאוטומובילים, המעבירים את הדואר. האקלים טוב מאד: לא חם מאשר במקום אחר בחג'אז.

התושבים מתחלקים לשנים: ללבנים ולשחורים. מספר הלבנים — 1000, והשחורים — 500 נפש. לשחורים קוראים — עבדים. הם מתעסקים, כמו הלבנים, בפלחה וגם במסחר, אלא שהלבנים אינם מתחננים עם השחורים. התושבים מתעטפים ב"עכויות". מומן שלטונו של אבן-סעוד יצא המשי לגמרי מן השימוש.

התושבים כולם הם מוסלמים-סונים, ואין שום זכר לדת אחרת בח'בר. על שאלתי, מי הם "יהוד אל-ח'יבר" ואם גם עכשיו קוראים את תושבי-ח'יבר בשם זה, ענה לי מחמד: "השם הרשמי שלנו הוא ח'יברים. בשם "יהוד אל-ח'יבר" מכנים אותנו רק כבשם גנאי וקללה". אנחנו יודעים, כי בארצנו גרו לפנים יהודים, אשר שלטו בכל הסביבה, אבל אחר-כך נהרגו וגורשו מח'יבר וחלק מהם קבל את האיסלאם. אנחנו הלבנים, תושבי-ח'יבר, הננו מיוצאי ירך היהודים האלה, אשר קבלו עליהם את דת מחמד. את הדת הקודמת עזבו אבותינו, ואין אנו יודעים ממנה כלום. כל מה שנשאר בח'בר מהיהודים — אלה הן הכתובות המרובות שעל קירות המבצר ועל אבנים אשר מחוץ לעיר — במדבר. אנו קוראים לאבני-כתובות הללו "חג'ר אל-יהוד" עד היום הזה. אין בינינו אף אחד שידע לקרוא את הכתוב על גבי האבנים האלה. כל הסביבה היא מוסלמית, כמונו, ואין מקום בכל חג'אז שיהיה בו זכר ליהודים.

השבועה בה נשבעים תושבי-ח'יבר היא רק בחייאת-אללה, ולא במחמד, ולא בנביא אחר. השמות הרגילים הם: מחמד, עכדאללה, עזיז, סגר, ויש גם מוסא ועיסא, יעקב, דוד ויוסף. את חוקי האיסלאם ודיניו שומרים הם כדרך ששומרים כל המוסלמים הסונים. שום שירים או פתגמים מיוחדים, שיהא נזכר בהם שם היהודים, אין בח'בר. סדר הזמנים הוא כמו אצל המוסלמים בכל מקום.

בח'יבר מרוצים מאד משלטונו של אבן-סעוד. הוא שלח לשם שופט, מורה ורופא משלו. עכשיו יש שם בית-ספר ובית-חולים. בבית-הספר מלמדים רק את הקוראן, וכל הילדים יודעים כיום לקרוא ולכתוב ערבית.

בסביבות ח'יבר חונים השבטים הללו: עזנה, אלידאן, אלמעואן, אלקמביר ואהשם. השרראת חונים בין ג'וף ובין מעון: בני עטיה — בין תבוק וח'יבר. עם כל אלה השבטים יש לבני-ח'יבר קשרים מסחריים, כולם מוסלמים-סונים כמו הח'יברים. מח'יבר לתימא מרחק ה' ימים בגמל, וגם שם יש רק מוסלמים.

ד. עדותם של שלשה ערבים מהעובדים בשטח הזכיון בדרום ים-המלח.

בחדש אב שנה זו (התצ"ט) חקר ידידי פ. בר-אדון שלשה ערבים מתושבי ח'יבר העובדים בשטח הזכיון בדרום ים-המלח (בהר-סדום), שלשתם — מתושבי אמכידה (المكيد), אשר על יד „קצר מרחבא אלחסן“. הם ספרו, שלאחר שהכניע עלי אבן אבו טאלב והסוחבא את יהודי ח'יבר, נעשו למוסלמים, והם שייכים למד'הב ההנבלי. תושבי חבל ח'יבר הם פלחים, העוסקים במזרע תבואות וירקות ובמרעה, וכולם ממוצא יהודי. כך מספרים זקניהם, ויודעים זאת גם כל הערבים. ב„קצר מרחב“ יש כתובת על גבי השער או משקוף השער, והיא בעברית, ובכל אופן — לא בערבית, והיא משתייכת לימות מרחב הנ"ל. שם המוח'ת של קצר-מרחב — עבדאללטיף אלשלאה. השיכים הגדולים של ח'יבר הם: חאמץ' בן מצוד, עבדאלרחמן, נחף מניחי. העיר הראשית — קרית בישר. החרבות הידועות: סמח'ה אלעין, אל-עצמיה (ליד עין עלי), ושם חרבות בית-כנסת — כנסת-אליהוד; חזראנה, זיבראן, אלקריה. תושבי-המקום מתחננים ביניהם לבין עצמם.

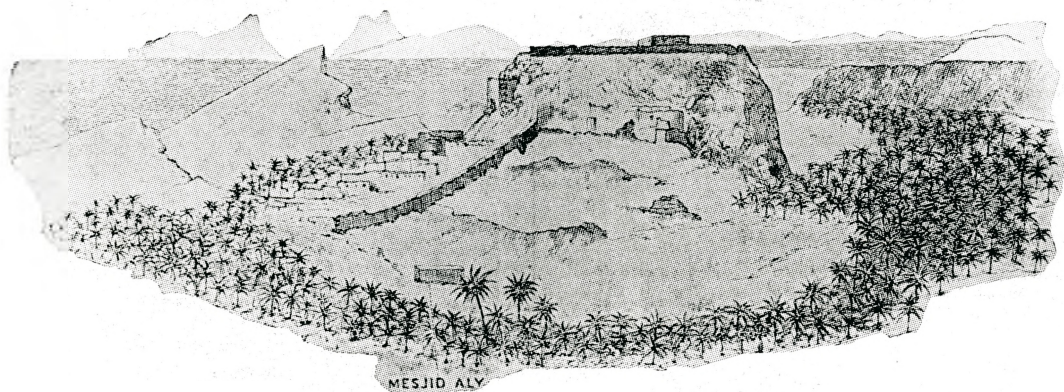
1 הוא מרחב המזורס, מגבורי נטאה, אשר מת וחרבו בידו. שט חרבו של מרחב נשאר לתהלה לדורות, ועיין למעלה, בפרק ז', שם נזכר מבצר זה בשם הובר.
2 ועיין „זוטות“ לפ. בר-אדון, „ידיעות“, שנה ז', חוב' א'.



בדוי משבט וולד-עלי
צולם בידי א. א.



בדוי משבט ענזה
צולם בידי א. א.



תרשים של ח'יבר (דאוטי)